

I.

Коли Михайлик виходив уночі з свого подвір'я, в темряві шмигнуло щось м'яке і тепле попід ноги, притулилось і жалісно заскавуліло. Михайлик пізнав Бровка, свого найбільшого друга.

"Що ж, хай і він іде в партизани", – подумав.

Уранці малий 13-річний хлопчина і великий жовтий собака входили в доволі велике районове містечко. Бровка біг перший, все оглядався і немов підморгував до свого малого пана чорними дугами понад розумними очима. Він був у найкращому настрої. Ззаду несміливо ступав Михайлик, босий, у білому льняному вбранні, і непевно споглядав з-під своєї колись чорної, а тепер поруділої шапки із зламаним дашком. Направду, тяжко було додуматись, що це – розвідник.

Місто якраз прокидалось. Потоки травневого сонця заливали дома й руїни, заглядали у вікна та пробуджували зі сну мешканців.

У місті недавно всі члени українського підпілля і майже всі їхні співпрацівники попали у в'язницю. Арештування тривали, шалів енкаведівський терор.

Командир Сірий із своїм відділом Української Повстанської Армії постановив провчити большевиків. Йому треба було лише довідатися, де сидять заарештовані, скільки у місті залоги і як вона розміщена. Тереновий провідник доручив командирові Сірому Михайлика, бистрого й відважного розвідника. Взимі цей провідник мав криївку в Михайликовій хаті, і хлопець не раз робив йому цінні послуги.

Михайлик дістав точні вказівки і пішов.

Розуміючи вагу свого завдання, б'ючись із думками, як найкраще до нього взятись, Михайлик сам не знав, як опинився під будинком НКВД. В нерішучості присів на підмурівку дротяної огорожі.

Будинок НКВД – це була поверхова, доволі велика й гарна кам'яниця з садом, обведеним навколо високою дротяною сіткою. Довкруги біля сітки були поприв'язувані великі собаки-вовчурі, що злісно крутилися на своїх ланцюгах. Михайликові здавалося, що всі вони дивляться на нього і немов кажуть: "Ех, якби нам тебе дістати!" На подвір'ї перед домом бігали ще три не прив'язані собаки. На брамі в будці стояв стійковий і раз-у-раз позіхав. Фірткою входили й виходили енкаведисти: гладкі, кошлаті, косоокі й віспуваті в блискучих чоботах і мундурах, в рідних "рубах" і зимових "котіках" з піддертими вухами – всі надуті й злющі, зовсім, як їхні собаки. Михайликові аж мороз пішов поза шкірою, як подумав, що, власне, він мусить з ними "зачіпатися".

Один енкаведист прикликав до себе бурого собаку, що бігав по подвір'ю, і пустився до фіртки. Тут зустрів другого енкаведиста, що входив, обидва пристанули й почали довгу голосну розмову. Собака присів біля них і ждав. Десь узявся Бровко. Хвилинку обидва собаки неприязно, мовчки оглядали один одного, і видно було, як їх розбирала злість. Бровко люто загарчав і кинувся на собаку енкаведиста. Прибігли ще два собаки з подвір'я, а всі інші зняли страшний гвалт. Енкаведисти почали собак розганяти. Та все було даремне, собаки клубком вкотились на подвір'я, де страшенно рвались і жерлись. Михайлик прикипів до місця, нерішений, що йому робити. На хвилинку гризня перервалася. Але Бровко не хотів уступатись, хоч його викидали. Собаки енкаведистів, видно, теж не хотіли йти на "нічию". Противники зчепилися знову. Гризня перенеслася кудись за кам'яницю, де Михайликові не було видно.

II.

Михайлик сів зажурений. Пропав його Бровко в НКВД. Треба б іти туди, та страшно. Михайлик рішив чекати. Хіба ж не дадуть зажертти собаку та й в'язня такого їм не треба...

Чекав Михайлик цілу годину, а Бровка як не було, так і нема. Михайликові вже на плач заходить, жаль же покинути приятеля. Та й кортить таки зайти на НКВД. Хто знає, може таки побачив би що і довідався... Йому шепче щось, що це – прегарна нагода.

Кінець-кінцем Михайлик рішився. Нишком перехрестився і подався до фіртки. Тут визвірився до нього стійковий:

— Тобі чого?

— Та пса.

— Пса?

— Та от того жовтого, великого, що ваші пси кусали... То мій.

— А ти чого свого собаку кусати учиш? Ходи, ходи, тут тебе навчать. Ну, ступай до майора!

Михайлик завмер, але таки й зрадів трохи, що його впустили. Майор ухопив його за рукав і потягнув у канцелярію "проверять". Але "проверка" почалася не скоро.

Тільки вони ввійшли в кімнату, відізався телефон. Грубий майор щось довго й незрозуміло для Михайлика викрикував у слухавку. Потім забрався кудись, і Михайлик з годину проскучав сам-самісінький. Він роздивлявся по великій кімнаті з якимись поличками кругом, кількома столами та дерев'яною перегородою на середині, що ділила кімнату на дві половини. Столи, стільчики, якісь скриньки і полички – все було за перегородкою, а в ній була мала фірточка. У тій половині, де залишався Михайлик, була тільки велика лавка, де він сидів, і більше нічого. Аж раптом в кімнату вскочила ціла зграя енкаведистів. Вони щось викрикували, махали руками, але на Михайлика зовсім не звертали уваги. Мова була про якийсь вагон цукру.

Через деякий час знову широко відчинилися двері і, сопучи, вкотився майор, а зараз за ним увели чи радше загнали кулаками двох в'язнів. Михайлик жажнувся. Він ще ніколи не бачив таких людей. Вони були сірожовті. Не дивилися ні на Михайлика, ні на кого. Видно, що все було їм байдуже.

— До стіни! Не знаєте? – заверещав майор, і ще скоріше, ніж його слова, сильний ляпас енкаведиста-конвоїра обернув до стіни головою одного в'язня, а другий так швидко обернувся, що Михайлик аж здивувався. Він ніколи не подумав би, що напівмертвий чоловік може так швидко рухатися. У пахуче травневе повітря, що вливалось крізь вікно, два в'язні принесли гострий гнилий запах льоху.

Майор довго шукав щось у паперах, а тим часом два в'язні непорушно, як дві воскові ляльки, стояли, впершись носами у стіну.

У Михайлика з'явилося почуття безмірного жалю до цих людей. Йому хотілось підійти до них і сказати їм, що він з ними, що він такий самий, як вони, так само любить Україну, що хай вони ще витримають, що прийде, напевно прийде порятунок.

Майор знайшов потрібні папери і заверещав зразу на одного в'язня, потім на другого, щоб підписали. Згодом гукнув на конвоїра:

— Тепер заведи їх на Голешівку.

— Так, товаришу майоре! Дозвольте тільки пригадати вам, що в Голешівці ще не прибрано по арештованих з попереднього тижня. Всі інші сидять покищо тут, у підвалі.

— Нічого! Завтра всіх перевеземо з міста на Голешівку. Сюди прийдуть нові в'язні з облави в Спасівці і Вибранівці, що завтра почнеться.

Михайлик аж підскочив на лавці. Він схилив голову, щоб ніхто не завважив його сяючого обличчя. Він прямо не вірив своїм вухам – якраз почув те, чого потребував! У нього в душі аж співало від радості. Тільки, щоб випустили звідсіля!..

Майорові принесли обід. Михайлик з огидою дивився, як майор руками рвав курку. Чарка горілки впровадила його в блаженний настрій. Він почав з Михайликом розмову:

— Ну, хлопче, розкажи, як то було з тим собакою.

Михайлик почав розповідати тремтячим голосом.

Але майор зовсім не слухав. Він розкинувся в кріслі, і побаранілі очі його заплющились. Раптом він гукнув:

— Ну, забирайся вже! От і штуку придумав!

Михайлик кинувся до дверей, але тут же оглянувся:

— А Бровко?

— Який Бровко?

— Та ж собака.

— Скажи, одо майор Ґрубін відпускає тебе й собаку.

І дійсно, випустили обох. Михайлик, мов на крилах, полетів із міста. Коли опинився серед зелених піль, коли дихнула йому в обличчя земля і засміявся в вічі жайворонок, Михайлик відітхнув легко й глибоко. Він біг, легкий і звинний, голосно наслідуючи жайворонків. Бровко плентався за ним, нещасний, з повириваною шерстю, покусаним вухом та підбитим

оком, похнюплений і пригноблений, зовсім не свідомий того, яку ВІН має велику, хоч мимовільну заслугу.

III.

Найближчої ночі, використавши вістку від Михайлика про відхід енкаведівських військ на облаву в Спасівці й Вибранівці, відділ Української Повстанської Армії командира Сірого провів наскок на районний центр.

Великими просьбами Михайлик домогся, що і його взяли з собою. Як зачарований, сидів Михайлик на тому самому примурку біля будинку НКВД і дивився, як ясне полум'я било з решток будинку в небо. При світлі пожежі було видно, як на великому домі поруч повстанці-пропагандисти, вмочаючи у відро з фарбою грубі квачі, малювали величезні написи: "Смерть Москві", "Воля народам..."

Звідкись наближалася стрілянина. З-за рогу, тримаючи в руках зброю, вискочили похилені постаті. Вони мало що не збили з ніг Михайлика. Одна загубила енкаведівську шапку, що покотилась до ніг хлопчини. За ними стріляючи, загналися інші. Трохи далі зчепились: стріляли, кричали, пручались, розбіглися і зникли.

Михайлика палить цікавістю Голешівка. Він побіг туди. Подорозі зачепив ногою за м'яке і тепле ще тіло. Здригнувся... Та нараз стали йому перед очима вчорашні в'язні. Михайлик подумав собі, що вбитий – це енкаведист.

На Голешівці здалеку було чути стрілянину. Коли Михайлик підійшов ближче, все втихло. Михайлик бачив лише людей, що виринали й виринали з-під руїн жидівської божниці. Він уже чув, що під божницею є просторі льохи. Михайлик дивився широко відкритими очима. Він бачив, як дорослі люди плакали й хлипали, обіймали один одного і стрільців із відділу, що стояли кругом, зніяковілі й зворушені. Які гарні й добрі наші

стрільці! Михайлик не покине їх ніколи, ніколи! "Аби лише не відіслали мене додому..." – урився хлопець.

Дві зелені й одна біла ракети кличуть усіх відходити. Разом із групою стрільців Михайлик попрямував з Голешівки в гайок за містом, а там у ліс. Всі оповідали про перемогу й бій; з наших ніхто не вбитий, найгірше було біля штабу НКВД. Назар убив капітана й сержанта, Дуб поклав одною серією трьох енкаведистів, Когут – лейтенанта, і має тепер його зброю й торбу з документами. Випущено в'язнів на Голешівці та з тюрми в міліції, спалено магазин амуніції. Також про Михайлика оповідають, що він сьогодні – герой дня.

IV.

Наступного ранку Михайлик, що швидко й добре справився із своїм завданням, повинен би вертатись додому. Та на дорозі походу повстанців знаходяться большевицькі військові бараки, ніби дроворубів. Туди не пускають нікого з населення. Треба довідатись, скільки там большевиків і чи це дійсно дроворуби, чи, може, червоноармійці. Від цього залежить, як мав би повестися відділ УПА.

По надумі командир вирішив, що це завдання якраз було б добре для Михайлика. І тому Михайлик, замість іти додому, дістає три кози, які мають від нього втікати і за якими він може прибігти аж під самі бараки, роздивитись і розвідати.

І це завдання Михайлик виконав дуже добре. Дроворуби, щоправда, зловили його біля бараків, але це вийшло йому на здоров'я. Хлопець побачив, що бараків є чотири, кожний на 20-30 осіб. "Дроворуби" не мають зброї, озброєні тільки деякі, ті, що "на інших кричать". З такого звідомлення ясно виходило, що це – каральний табір для колишніх червоноармійців, яких пильно відокремлюють від населення. Значить, у лісі можна стати постоем, а в бараки треба підсипати протимосковських листівок.

Подібних завдань для Михайлика знайшлося більше. Спочатку ще пригадували йому, що за день чи два він має вертатись додому. Це Михайлика зовсім не тішило. Згодом відділ відійшов далі, і вже, на радість Михайликові, про дім не було мови.

V.

Для Михайлика знайшовся відповідний однострій, який відповідно скоротили і звузили. Незабаром додали ще мале італійське "емпі". Білі штанята передано на переховання, і Михайлик вживав їх тільки під час розвідки. Ходив він з "емпі" на плечі та з невідлучним Бровком. Пес привчався неголосно брехати і не крутитись без потреби "по терені", зате в разі найменшої небезпеки бігти до свого малого власника. Всього цього навчили розумного Бровка Михайлик та інші партизани, що вчили й самого Михайлика. Обидва, Михайлик і Бровко, мали партизанські здібності: вони пильно вчилися і нічим у світі не журились. Тому дуже скоро "присохли" до відділу так, що нікому не приходило на думку їх позбутись.

Не раз вечорами приходив Михайлик з розвідки до табору змучений-змучений. Всі вітали його весело. Він ішов до командира. Командир був високий, худий і завжди збентежливо дивився на хлопчину. Михайлик його трохи боявся. Командир іноді подовгу його затримував, випитував про всяку всячину та жартував. Однак Михайликові це було не надто приємне: він почував себе ніяково і не завжди знав, що на такі жарти відповісти. Часто бачив, що його відповіді зовсім невдалі. Єдиним його бажанням під час таких розмов було – найскоріше втекти, хоч командир здавався Михайликові гарною, сильною і доброю людиною.

Зовсім інший був дядько Андрій, його ройовий. Він був грубий і говорив басом, рідко про що Михайлика питався, але завжди давав йому яблуко чи калача. Щоправда, дядько Андрій дуже хмурився, коли бувало Михайлик надто розгуляється, але Михайлик його не боявся. Коли ж Михайлик приходив змучений, дядько Андрій зразу стелив йому біля ватри коца і казав: "їж і лягай!" Михайлик заповідливо їв юшку і лягав.

Над ним тихо світилися зорі, і дерева високою банею єднали свої корони. Час від часу звідкись доносився тихий подих – то злегка хитались і немов зідхали дерева. Табір неголосно гомонів, мішались слова й сміх. Інколи співали тихенько, по-партизанськи. Тоді в грудях Михайлика збиралось щось добре, величне. Ватра тріскотіла й кидала іскри. У розпаленій грані миготіли якісь образи. Все близьке було червоне й тепле, все даліше – чорне, таємниче, злегка посріблене. Ось дядько Андрій біля ватри мов помальований. Михайлик чув, що є десть такі люди червоні, індіани. Потім дядько ішов поміж дерева і вже ставав чорний, грубий, такий, як лісовий ведмідь. Михайлик тісніше притулявся до Бровка, що лежав біля нього, обіймав його за шию і міцно, по-дитячому засипляв.

Часто друзі-партизани брали з собою Михайлика на розвідку вночі. Вони вже переконалися, як може він їм придатися. Маленьким звинним тільцем спритно влазив в усяку щілину, непомітно всувався всередину ворожого становища, тихенько повз, швидко біг, умів видряпатися на найвище дерево, дах, горище.

Розвідувачі йшли з відбезпеченою зброєю, кожної Хвилини готові до бою й пригоди. Михайлик теж був озброєний і мусів поводитися, як правдивий партизан. Це були найщасливіші для нього хвилини; бачив, що ні в чому не поступається друзям – він справжній український партизан.

VI.

Зоряної ночі Михайлик разом із друзями з стежі приєднується до бойової групи, що йде на засідку. Партизани йдуть гусаком ровами обабіч шляху. На овиді займаються то одна, то дві, то три червоні зірки, що ростуть, ростуть і врешті викочуються на шлях яскравими рефлекторами авт. Партизани спокійно спостерігають їх, і, коли вони вже зовсім близько, залягають у придорожнє жито. Жито ще низьке, і Михайликові здається, що з дороги видно його спину. Але він бачить, що інші партизани лежать так само, і заспокоюється. Авта проїжджають. Большевики не зауважили повстанців. Група йде далі. Ось і місце

засідки. Одні залягли під містком, другі – недалеко в рідких кущах. Михайлик теж лежить на животі, але втриматись йому в тім положенні важко. Як воно буде? І коли воно буде нарешті?

Вже багато авт перепустили повстанці, перепустили якийсь большевицький відділ і дядька якогось, що, запізнений, у страху спішко потарахкотів порожнім возом. Повстанці знають, кого їм треба! Вони ждуть на валку авт, що має вертатись із великої облати на півдні району. З валкою буде штаб...

Ось на овиді впливає, як нанизані на довгий шнурок світляні коралі, довга валка авт. У Михайлика стукнуло серце. Певно, ці! Рядами пробіг шепіт: "Увага! Чекати на знак!"

Валка звільна посувається. Продудніло перше велике авто. Тихенько. Дуднить друге, третє, п'ятнадцяте, сімнадцяте... Ніби кінець. Михайлика огортає розчарування. Чому не було знаку? Невже нічого, взагалі нічого не буде?

З-заду суне ще пара світел. Знову шепіт: "Увага!"

Дорогою колишеться перше блискуче, низеньке авто. За ним тихенько підлазить друге.

Один дзвінкий постріл з пістоля – і майже одночасно затріскотіли скоростріли й автомати. Авто обкрутилось і взялося полум'ям. У нього вдарило друге авто. Третє, посковзнувшись на задніх колесах, звільна пристало. Михайлик бачить товстуна з блискучою, лисою головою. Це – капітан. Він намагається вискочити з авта. Михайлик, не думаючи, пускає на нього серію з автомата...

Хтось сіпнув Михайлика за рукав:

– Швидко! Відступаємо! Большевики вертаються!

Михайлик побіг. На узліссі, де була збірка, Михайлик, притулившись до грубої сосни, бачить, як із авт, що вернулись, висипались, як мурашки, большевики. Вони кричали, пускали вгору ракети, метушились. На дорозі догоряли дві автомашини.

Партизани швидко подалися в ліс. У темряві Михайлик розхиляв руками невидне галуззя, що лізло в очі, дряпало, чіплялося за шапку, ковнір, рукави. Щоб не загубитись, він мусів пильно слідкувати за своїм попередником, що весь час зникав йому з очей.

За кілька днів під табір відділу прийшли з села дівчата з обідом і оповідали про урочистий похорон у районному центрі чотирнадцятьох офіцерів штабу НКВД – жертв партизанської засідки.

VII.

У трудах, невигодах і пригодах провели партизани літо.

В очі заглядала слизька, холодна осінь з ночами понурими, довгими-предовгими. Всі ці ночі мусів Михайлик маршувати; відділ якраз перебував у довгому поході-рейді. Раз, доволікшись перед світанком після сльотної темної ночі на якусь лісову поляну, відділ дістав наказ стати постом. Докраю виснажені стрільці падали, де хто стояв, у поспіху загортаючись в коци й непромакальні плахти. Тільки стійкові вартували. Бровко примістився в головах Михайлика, який скулився і заліз під пахву грубого дядька Андрія. Бровко сумно моргав своїми темними бровами і порскав від набрид лого дощу. Все ж таки він уперто виконував свій обов'язок вартового.

Стійка змінилася.

За годину прибігли задихані дозорці сповістити, що наближається група большевиків. Наші стрільці вмить були готові.

Поміж рядами ходив командир. Його рівний, рішучий, гострий, хоч і притишений, голос вникав у кожний куток душі партизанів. Командир усе знає, все передбачає, немов уже зразу дає перемогу. Не може бути невдачі, не може бути безнадії, коли твій командир говорить і дає накази!

Михайлик лежав біля дядька Андрія. Вони обидва з насупленими бровами прислухались до щораз ближчого тріскоту. Михайлик уже раз навіть бачив, як між рідкими деревами майнули сірі миршаві фігурки. Михайлик досі, поза засідкою на капітана, не був у великому, справжньому бою. Михайлик знав, що призначенням партизана є битись, і що великий, страшний бій прийде колись. Він чекав На цей момент всією душею, чекав і боявся. Боявся за себе: яким він буде тоді під градом куль, чи дасть собі раду в тому всьому, і був непевний. Він же тільки малий Михайлик.

Нарешті тепер мало це статися! І хоч Михайлик дуже насуплюється, його серденько тривожно тріпочеться, а по обличчю пробігає час від часу багрова хвиля.

Михайлик пам'ятає тільки першу сальву. Поблизу було тихо. Весь відділ заліг, затаївши віддих, а большевики з голосним тріском підходили все ближче й ближче. їх підпускали на найближчу віддаль. Михайлик уже зовсім добре бачив двох, що йшли навпроти в сірих "рубашках" з наставленими автоматами. Михайлик увесь дрижав; йому вже навіть здавалося, що щось трапилося, що хтось забувся і большевики прийдуть аж до них.

Раптом гримнула повстанська сальва. Михайлик бачив, що большевики розскочилися й позникали, забігаючи за дерева й залягаючи. Михайликові лящало в ухах від пострілів і криків "слава" – "ура". Михайлик гукав "слава" так, щоб лише цей оклик було чути. Йому дуже хотілося чути це слово – воно саме, мов перемога.

Хтось гукає: – Гранати!

Михайлик кидає свою гранату і гукає до інших: – Гранатами, гранатами їх!

Косить високий Іванко-кулеметник. Ідуть большевики. Іванко чекає, а потім як сипне – покотом лягають вони один по одному, як лягають по черзі хвилі жита під вітром. Але і в Іванка тече кров з грудей... Що сталося Іванкові? Він похилився, ліг на свого кулемета, большевики кричать, большевики біжать ближче й ближче... Михайлик схоплюється, він нетерпеливим рухом відсуває Іванка і кладе руку на замок кулемета. Він сам кулеметник... Бити їх, бити!

Спорожніло поле бою.

По шаленій партизанській гульні скрізь валяються тіла поляглих, залишена зброя – земля ранена, стоптана... не знаєш, де болото, а де кров. Побойовище наше!..

VIII

Під вечір відділ-переможець вступає в село. Стрункі трійки з піснею вливаються в сільську вулицю. Що їм бій, що їм негода? Вулиця вмить оживає. Скриплять двері, тріщать тини, перед ворота виходять люди.

– Військо, наше військо йде!

– Ходіть, ходіть, наші хлопці!

Десь на плиті нетерпеливо кипить борщ і, врешті, не діждавшись господині, з грізним сичанням розливається.

Десь верещить покинена в колисці дитина і, не діждавшись матері, пхає в уста власну ніжку.

Великоока Краса, дбайливо поена господарем, дивиться здивовано, як покотилося по мураві залишене відро.

Коні спинились у кераті, і гуси втекли на став, а ворота тріщать, а пісня ллється – "Повстанці, повстанці йдуть!"

Статечні ґазди покивають головами і виструнчуються, згадуючи давні часи, "стару войну", важать у своїх головах теперішні героїчні часи. Господині поприкладали до очей запаски і хлипають, ніби хтось жорстоко скривдив їх, а дітвора не видержує – танцює з захоплення.

– Повстанці, наші хлопці йдуть!

Ллється їх пісня і кличе в бій – пориває у змаг – і тебе там треба, сивоволосий, і тебе, дівчино, і тебе, ґаздо, і тебе, ґаздине, і вас діти – усіх, усіх, ми всі – Україна. У бій – у бій, на повстання!

– Боже, це ж діти наші йдуть!

– Ох, виростили ми їх, виростили – бач, які!

– Та й соколи вони, соколи – ади один в одного!

– Ов, а як крок тримають! Дивіться, жадне військо гак не йде злегенька.

– А що зброя, то вже зброя; в кожного то "емпі", то "фінка". Ади, і пістолі при боці!

– Побили геть, кажуть, мазярів.

- От, можете вже завтра в ліс за дровами їхати, а зі своєю кривдою таки до командира йдіть; він уже розсудить.

- Ой, діти бідненькі, без хати, без їдла, без спочинку! Та й хто ж про них бідних там дбає, хто їх крівцю пообтирає?.. Мордуються наші діти, мордуються...

- Ти, якби так взяли, пішовбис?

- Ей, дурний ти, нащо їм таких, як ми? "Рости!" - кажуть.

- Анцихристи оці, босяки - таких забивати... Ой, понесе ж Сталін гріх на той світ, в крові людській він піде!

Вже понеслося між людьми, що відділ у селі перепочине і не від того, щоб повечеряти. Між стрільців приходять ґазди й ґаздині та групами розводять їх по домах.

Одна груба тітка підійшла до групи дядька Андрія. Вона побачила Михайлика і лише сплеснула руками.

- Йой, та й ще таке мале з вами! Та що ж воно, бідненьке, тут робить? Йой, матінко моя! - Тут вона жалісно схлипнула і з поспіхом підняла свою запаску до очей. Михайлик почервонів і презирливо скривився:

- Не плачте, дядино, не плачте! Не буду я з бабами на печі квасолю теребити, як війна йде.

Господиня заніміла: "Бач, яке розумне вдалося!" - а дядько Андрій гордо подивився на свого улюбленця, і тільки довгі вуси в нього з вдоволення подрігували.

Михайлик і дядько Андрій пішли в хату господині.

Цей вечір не був найприємніший у житті Михайлика. До хати назбігалось багато тіток, і всі жаліли його, пхали, як дитині, бублики та ласощі, а далі кинулись над ним плакати. Михайлик мало під землю не запався із сорому і був би сто разів утік від них, якби не вояцька гордість. Але, хоч Михайлик і залишився, його вояцька гордість була дуже порушена. До того ж ще й голос відмовляв йому послуху. На превелику свою злість, він зовсім захрип і, замість говорити, лише піяв, мов молодий півник.

Нарешті тітки забралися, і господиня на тих кілька годин, що ще залишились, поклала Михайлика спати у чисте, м'яке ліжко. Але Михайликові було душно, він западався в подушки, стеля немов душила його, а до того кожної хвилини могла налетіти знов якась тітка – сьогодні ж в селі партизани, і ніхто не спить. Михайликові пригадалась тиша і високе зоряне склепіння – там, у лісі. Михайлик почув, що він уже справжній партизан.

IX.

Вже по півночі покликали хлопця до командира.

Михайлик виструнчився перед ним усім своїм худеньким тільцем, але зголоситись не міг: з його грудей вийшло лише якесь несамовите тонке піяння. Михайлик почервонів, мов жар, а командир подивився і прикусив губи, щоб не засміятись. Насилу його обличчя прибрало знову поважний вигляд.

– Михайлику, я чув, що ти сьогодні гарно списався. Ти бився, як справжній партизан. Та ти, Михайлику, ще не великий. Я вже давно бачу, на які непосильні труди ти наражуєшся при нас. Не для твоїх тринадцяти років наші марші, небезпеки, бої. Влітку було легше, і завжди знаходилося для тебе якесь корисне завдання. Але я бачив, скільки

зусиль коштує тобі ця осінь... От хоч би ці чоботища, що ти їх хотів "розстрілювати".

Він усміхався.

– Так замучуватись, Михайлику, понад вік не можна! Ти ще придасися Україні. Ми вступаємо в сувору зиму – хто знає, що нас жде? Я хочу, Михайлику, на зиму лишити тебе в селі, от хоч би і в цьому. Додому тепер і так не доб'єшся. Навесні пригріє сонце, заспівають жайворонки, і ти, як схочеш, знову прийдеш до нас.

У Михайлика стиснулося серце. Він згадав сьогоднішній бій, повне пригод літо, стежі, дядька Андрія і всі ті великі партизанські завдання, про які не раз говорив командир. Михайлик згадав теж плаксиву тітку й душну хату, і відчув, як в очах йому закрутилися сльози. Він благально подивився на командира:

– Друже командире! Я не залишуся... Я не можу! Я буду битися разом з вами, так, як ви казали, за Україну...

– Хлопче, це ж неможливо, подумай!

– Я вже думав! Я багато разів уже думав – ви ж усі йдете. Я захворію, мені шкодить хата – ось я вже у ній захрип! – використав він ще один можливий аргумент.

Командир був глибоко зворушений поставою Михайлика, а на останній його аргумент не видержав і голосно розсміявся:

– Ну, як тобі шкодить хата, то ходи з нами. Але вважай, як будеш потім плакати, то таки моєю рукою в моєму шатрі набереш у шкіру, щоб знав!

Ущасливлений Михайлик всміхнувся від вуха до вуха:

– Ні, ні, друже командире, не буду плакати! Не наберу, ні!

Мов на крилах, полетів до дядька Андрія збиратися в похід.

Коли за дві-три години Михайлик і повстанці виходили з хат, вони бачили, як замерзлу нагло землю припорошував перший сніг.

Як світало, на овиді виразно замайоріли Карпати, мета їх маршу. Гори стояли далекі, чужі, таємничі, з зовсім уже білими головами, закутаними мрякою. На вид цих понурих, незнаних велетнів Михайликові пробігли поза спиною легкі дрижаки. Чи дасть він їм раду? А до цього цей командир... ще тільки такого сорому бракувало б.

Х.

Не жартували взимі з Михайлком Карпати.

Холодний вітер на верхах морозними кліщами викидав душу, влізливий сніг добирався до живого тіла, важкі колоди злосливо валялись під ногами, гострі каменюки чигали на малі ноги, підступні провалля западалися під хлопцем, всмоктуючи його в себе. Широкі латки на Михайликових штанах виразно показували, які він пройшов дороги, його темне, обсмалене вітром обличчя гордо свідчило про те, що не в хаті ховався Михайлик.

Ще спочатку, коли відділ довгий час стояв на одному місці, не було так зле. Відділ мав свої колиби, тримав зв'язки, вискакував групами на бойові акції, читав, учився. З села приходили люди з харчами, приводили з собою корів.

Бувало, прокинувшись вранці під своїм і дядьковим коцом, припорошений снігом, Михайлик вставав, розбивав червоними пальцями замерзлу в відрі воду і думав, що все таки не є так зле, що він витримує зовсім, як і старші і, як вони, бореться. Колись, як Михайлик "був ще

малий" і слухав, що розповідали про визвольну боротьбу, він боявся, що поки виросте, війна скінчиться, настане Україна, і все обійдеться без нього. Тепер, стоячи в лісі над вогнем, він лише посміхався: він уже знав, що без нього не обійдеться.

У січні, десь коло Йордану, ворогові вдалося зібрати докладніші відомості про повстанські відділи в цих околицях Карпат. Він кинув туди силу-силенну військ. Повстанці мусіли безнастанно пересуватися, уникаючи боїв з переважаючими силами ворога і лише зрідка тут і там їх надшарпувати, щоб таким способом зберегти себе, вирватись з терену найживіших ворожих дій і діждатися весни.

І Михайликів відділ тепер безнастанно маршував, вдень і вночі був у повній бойовій готовості.

Михайлик не раз потапав у заметах, не чув від холоду рук і ніг, з найбільшим зусиллям здоганяв дядька Андрія і своїх друзів-партизанів. Одного разу він, зовсім знесилений, забувши навіть про сором, приїхав у табір на дядькових плечах. Але вечорами, коли горіла штудерно уложена з грубих полін величезна партизанська ватра, коли повстанці будували з снігу дивні будівлі-сховища, Михайлик думав, що труднощі й злидні ще ні разу не здобули над ним перемоги.

Вже два тижні становище відділу незвичайно важке. За ним женуться вдесятеро більші большевицькі частини, довкруги в селах стоять сильні енкаведівські залоги; всі лісові стежки, стежинки й потоки безперервно перевіряють ворожі групи. У глибокому снігу відділ залишає свій слід, і тому відв'язатись йому від переслідувачів майже неможливо.

Вчора донесла розвідка, що широкий ворожий перстень навколо відділу замкнувся і, в найкращому випадку, за кілька днів, не зважаючи на спритні маневри відділу, ворог зможе накинати йому безнадійний бій.

Увечері відділ дістав наказ розчленуватись і роями продиратись крізь ворожий перстень до призначеного місця. Сумно прощалися стрільці, по-військовому виструнчуючись перед своїм командиром. Вони добре знали, що цей і той, другий і десятий, і рій увесь, може, не дійдуть до вказаної цілі. Але відділ – відділ там буде! Хто дихатиме, там буде!

XI.

Командир відступає разом з роєм дядька Андрія. Спочатку присутність командира бентежить малого Михайлика. Йому раз-у-раз здається, що командир дивиться на нього, і що треба робити все інакше й краще, як він робить. Йому лячно: а що, як командир накаже йти дуже швидко. Михайлик з страхом дивиться на його довгі ноги. В такому разі Михайлик загубиться і пропаде.

По двох днях маршу командир вислав дядька Андрія з роєм до старих колиб, щоб звідтіля принесли закопані там харчі. Біля ватри залишились тільки командир з Михайликом та осторонь від них стрілець-стійковий. Сонце заходило, скрізь було тихо-тихенько.

Раптом донісся різкий голос стійкового: "Стій, хто йде?" – і залунали постріли. Михайлик упав. Думав, що він убитий, але командир сіпнув його, і вони побігли стежкою. Кулі дзижчали, бились і застрягали в корі дерев. Командир обертався і стріляв, Михайлик ледве-ледве за ним устигав. Потім вони скрутили з протоптаної стежки і побігли по замерзлій сніговій шкаралущі, щохвилини западаючись. Постріли затихли, нікого не було видно. Михайлик і командир поспирались на дерева. Командир чомусь тримав руку на боці.

Минуло десять, п'ятнадцять хвилин. Михайлик нащулив вуха: почув хрускіт снігу. Командир теж почув. Рушили далі. Михайлик попереду, а командир за ним. Знову пристанули. Командир подивився на небо – вечір близько. Знову хрускіт. Михайлик побіг, а командир за ним, насилу переставляючи ноги. Вийшли на стежинку, що сполучувала їх

таборовище з потічком, де вони брали воду. Стежка круто спускалася вниз.

— Ви, друже командире, ранені! – з переляком завважив Михайлик.

— Нічого! У воду, Михайлику, направо... Щоб не лишати сліду. Тільки вважай, водою йди!

Михайлик скочив із стежини в воду і оглянувся. Командир, якийсь не свій, стояв на березі. Михайлик вернувся.

— Я піду за вами, друже командире!

Не оглядаючись, бредуть вони потічком, падають, плутаються серед гнилих повалених колод і каменюк, мокрі, з подряпаними до крові руками й обличчями. Але ні на мить не забувають, що діткнутись рукою чи ногою до снігової поверхні, значить лишити слід – значить умерти. І вони не залишають за собою жадного сліду.

Ідуть щораз повільніше. Сил нема... Там, угорі, світяться вже зорі – ніч. Михайлик щораз частіше мусить подавати командирові руку. Аж падає, але тягне його за собою. Відбитись треба якнайдалі – це знають обидва!

Михайлик бере від командира "фінку", завішує її собі на шиї, щоб мати вільні руки. Тяжка "фінка" тягне Михайлика то вліво, то вправо, вибиває з рівноваги. Він падає ще частіше. Командир присідає, п'є воду. Михайлик також присідає – сил нема...

— Михайлику, тобі важко тягти мене. Іди сам потоком до річки, а я... тут почекаю.

— Ні, друже командире! Я вже спочив. Ходім ще хоч трохи! – просить Михайлик.

Спеченими устами припадає командир до Михайликової похідної пляшки. Потім обв'язує свій бік рушником і поволі рушає. Зорі моргають рівно, байдуже.

Змилосердилась над ними довга дорога: дає їм звільна, нерішуче, а потім щедрою рукою пишний зимовий ранок. Вони вже не йдуть потоком. Вони вийшли на гірський хребет. Тут дме шалений вихор, вмить завіваючи їх сліди. Це добре!

Нижче, в долині, Михайлик бачить старезну ялицю, її густе обліплене снігом віття спадає аж до землі, творячи широкий намет. Тут буде добре... Михайлик оглядається за командиром. Командир залишився позаду. Михайлик бачить, як він об щось спотикається і падає. Михайлик струшує сніг з галузок ялиці і розстелює на землі коц. Михайлик знов оглядається і бачить, що командир повзе, залишаючи за собою вузький кривавий слід. Михайликове серце наче схопив хтось у долоні: він не дасть, не дасть командирові загинути! Повстанці, Україна ждуть його. Його потребують тисячі і мільйони. Ні, він не дасть загинути командирові! Підбігає до нього і тягне за руку:

— Друже командире! Під ялицю, там добре, там спочинемо! Я розпалю огонь. Я перев'язку вам зроблю, друже командире!

Командир дивився на Михайлика зворушеними, вогкими очима:

— Ти справжній партизан, Михайлику!

Михайлик захоплений цією оцінкою. Він добуває з кишені обмоклі сірники. Але ж палити не можна – він забув! Власне, він не сірників шукав, а пов'язки. Витягаючи з кишені пов'язку, Михайлик раптом відчуває, що змерз. Убрання його промокло, а в чоботах неприємно хлюпоче. Руки дрижать від холоду і виснаження. Як він візьметься до тієї рани?

Командир помагає. Обидва бандажують, як уміють, і падають, смертельно стомлені.

XII

Михайлика збудив холод. Сонце стояло вже високо на небі. Командир лежав з заплющеними очима і щось півголосом говорив. Михайликові зробилось страшко. А що, як командир зараз умре? Вдивлявся в дорогі йому риси. Ні, він не допустить до цього. Він не хоче жити без командира! Михайлик відчув, що цей блідий нерухомий чоловік із суворими рисами обличчя, від яких віяв колись на нього такий ляк, став йому рідним, став братом, батьком, другом, якого треба вирвати з обіймів смерті... Став другою Україною, яку треба рятувати за всяку ціну.

Михайлик спробував ворухнути під коцом руками. Вони дуже боліли. Вони набрякли, шкіра на них зробилась червоною й тоненькою, ніби ось-ось трісне. Та враз дали про себе знати й ноги. Хлопцеві здалось, ніби ноги в нього такі великі, що зовсім не вміщаються в чоботи. Ось одна навіть розпорола халяву і вилізла, мов з діжки перекисле тісто. Михайлика огорнув жах. Він же не зайде такими ногами нікуди! Невже це вже смерть, невже тепер, після того, як вони втекли з-під куль, вони мають умерти? Треба за всяку ціну вийти звідсіля! Михайлик не знає цієї околиці, не знає, як далеко ще до села. Але командир знає напевно! Рою нема чого шукати, даремне! Але, якби прийшли в село, їх пригорнули б. Мов найсолодша мрія, ввижається Михайликові село. Ні, він не загине і командирові не дасть загинути.

Хлопець вдивляється в бліде командирове обличчя. Вони обидва підуть. Може, командир встане. Лише де це село? – мучить нетерпелива думка.

Щільніше вкривається коцом і жде, аж поки командир збудиться. До ночі ще багато часу. Михайликові знову ввижається село – хата, постіль,

страва. Михайлик відчуває, що він дуже голодний. В хлібаку є грубий окраєць хліба. ІІкода, що командир свій хлібак загубив.

Михайлик уже хотів добиратись до хлібака, як у кущах щось зашелестіло. Він припинив і поклав руку на "фінку", готовий стріляти, як зовсім близько розхилилися кущі і з-поміж галуззя показалася, моргаючи одною бровою, добра морда Бровка.

Собака скавулить, кидається до Михайлика, а він тулить його до себе і дозволяє досхочу себе лизати. От, Бровка, його забули! Як є ще Бровка, то вже вони не загинуть!

Собака понюхав командира і, затихши, сів неподалік.

— Так, Бровка, маємо велику гризоту, – сумно сказав Михайлик, і йому від цього стало трохи легше. Але великий окраєць хліба треба було ділити на троє: Бровка теж голодний...

Командир збудився, як сонце вже добре звернуло сполудня. Він непритомно розглянувся і хотів сісти, але, застогнавши, лише підвівся на ліктях.

— Що з нами, Михайлику? Де ми, скажи! – здивовано повертав очима.

Михайлик поспішно розповів про все, що було.

— Друже командире, ми можемо врятуватись, лише треба дістатись до села! Ви знаєте, куди треба йти і як далеко?

— Коло дванадцяти кілометрів, дитино. Ти може туди дістанешся... ти мусиш дістатися, ти молодий! Я тобі розкажу, як іти. А я, бачиш, не можу... Та ти не журися. Хай хоч один зайде – так краще, ніж обидвом загинати

Михайлик задеревів. Він хотів був заперечити, але командир перебив:

— Не бійся, так мусить бути. Що твоя мама сказала б, якби я тебе, малого, потягнув з собою в могилу?

Михайлик не втерпів:

— А як я вас лишу, друже командире, то мене мама похвалить?

Командир усміхнувся:

— Не бійся, я не загину. Може... знайде хто. Або – ти підеш і приведеш людей.

— Ні, друже командире, — перебив Михайлик. – Я не дитина, я добре знаю, що ви можете умерти до того часу. Ні, я вас не покину, я...

Він розплакався. Командир бачив, що хлопець не відійде від нього. Йому, твердому воякові, зробилось якось м'яко й ніжно. Нишком обтер щось біля ока. Постановив іти останками сил, щоб врятувати цю дитину.

— Підемо ввечері, Михайлику, – сказав нарешті.

Михайлик радісно схопився, не чуючи навіть нещасних рук і ніг. Бровко теж забігав, вимахуючи хвостом, і це ще більше підняло настрій Михайлика. Він подивився на сонце: ще не пора. Накрив щільніше командира, сам краще обтулився коцом, притягнув за шию Бровка, притулився, скулився і заснув.

XIII.

Коли весь закостенілий Михайлик збудився, сонце вже заходило. Він неспокійно подивився на командира. Командир лежав з широко

відкритими, ніби дикими очима і півголосом шепотів щось незрозуміле. Його щоки й вуха палали. Михайлик дивився на нього з жахом. Він сам не міг підвестись, і прикушував з болю губи, щоб не кричати. Нарешті став рачки, поволі простягнув ліву, праву ногу, два рази сказав собі, що він партизан, що він мусить, що він вояк і має твердий обов'язок – і став. У ногах пекло, кололо шпильками, рвало, в очах літали різнокольорові мушки. Був би впав, але вчепився за ялицю. Ступив крок, другий, третій. На злість вражим ногам! Хай знають! Ще один, ще – і вже було трошки легше.

— Друже командире, – прошепотів Михайлик, легенько торкаючи рукою хворого, – вечір надходить, підемо.

— Куди підемо? Хто піде? – запитав командир і щасливо всміхнувся.

Михайлик здригнувся. Бачив, що командир нічого не розуміє. Торкнув його сильніше.

— Ми з вами підемо. До села. Вже недалеко. Вставайте, вставайте!

На слово "вставайте" командир широко розплющив очі.

— Болить, Михайлику, не рухай! Я б сказав тобі, як болить, та не вмію, і тече, не перестає текти, ти не знаєш нічого... А там мокро, повно крові. Мама твоя нічого не знає... Я трупа понесу на той світ. Я не хочу. Ти сам іди!.. Іди, Михайлику... До мене прийде річка, я нап'юся і стану здоровий.

— Друже командире, не говоріть так! Ви мусите встати, – і Михайлик з розпукою почав тягти командира за рукави.

Командир безпомічно боронився, сичав і кулився з болю, то знову дивно всміхався.

— Друже командире, хоч убийте мене, а я ке вступлюсь! – закричав Михайлик і врешті кинувся на груди командира з голосним риданням.

За хвилину командир глянув здивовано.

— Що сталось? — прошепотів якось інакше.

— Друже командире, треба йти, вставайте!

— Я не можу.

І він помаленьку, розумно почав обмірковувати пооження. І вислід був такий, що вони таки пішли. Власне, не можна .сказати, що пішли. Вони волоклись, майже повзли. Хлопець ледве держався на своїх опухлих ногах, і самий тільки тягар його й командирової зброї був для нього непосильною вагою. Коцом, хлібаком і непромокальним плащем обтяжив Бровка, але це мало помагало. Головним тягарем був ранений командир, якому все геройське зусилля волі не могло заступити сил і здоров'я. Він зціпив зуби і волік, волік своє тіло. Здавалось, він уже не мав сили змагатись із смертю. Кожний крок був такою мукою, що єдиним бажанням було лягти і врешті спочити, не чути нічого, не мучитись так страшно. Лише Михайликові блискучі очі, вп'ялені в нього благально, з любов'ю, з виразом твердого наказу, бентежили його. Ішов, сідав, спотикався, чіплявся за стовбури й галуззя і ліз, а як уже котився в безодню безсильний, тоді з'являлася мала гаряча долоня і тягнула його – тягнула в життя, в боротьбу.

Але й Михайликові сили вичерпувались. У глибокім яру, що перетинав їх дорогу, хлопець, підіймаючи командира, що упав, сам повалився на його тіло. Від втоми й болю вже не міг підвестись. Його спухлі ноги зробились важкі, і на очі спадав якийсь солодкий сон.

Михайлик не знає, як довго він лежав.

Десь близько забрехав собака, десь здалеку відізвався другий, третій. Михайлик здригнувся і посміхнувся. Невже село?

— Село, село... – шепотів і сіпав командира за блюзу.

Але командира це зовсім не цікавило. Він був байдужий, непритомний. Михайлик узяв його під руку й поволік. Повз на руках і ногах, зупинявся, знову повз і волік велике безвладне тіло, як волоче маленька мурашка куди більший від неї бальок на будову своєї хати.

Чорний туман, що сповивав усе довкола, поволі сірів. У селі співали півні. За закрутом дороги бовваніла хата...

У тітки Доці щось злегка шкрябнуло в вікно. Світало, і тітка вже не спала, вона стояла посеред хати і півголосом молилась, часто хрестячись і злегка вклоняючись.

"Може москалі йдуть із засідки?" – мигнуло їй у голові.

— Хто там? – запитала, не підходячи до вікна.

— Свої... Пустіть, пустіть, дядино...

— А ти чий будеш? – почала тітка Доця, глянувши в вікно, і не скінчила. – Свят, а то що?

— Ми з відділу, дядино, – спершись об стіну, насилу промовив Михайлик. Командира він поклав у сніг.

Тітка відчинила навстіж двері. Попід ногами шмигнув Бровко і сів хазяйновито серед кімнати, твердо переконаний, що мандрівці кінець. Тітка потягнула Михайлика у хату.

— Сховайся тут, бо ще хто побачить. Що ви за одні?

— Та з відділу, з гір, дядино. Ми знаємо вашого станичного Хмару, – з трудом говорить Михайлик. Йому крутиться голова, він упав би тут зразу...

— "Тітка не вірить нам..." – думає хлопець і продовжує:

— Ми бились в Сокільниках, не чули? Там станичний Крук... – Михайлик бачить перед очима знову багато барвистих мушок. Його ноги гнуться, він чує, що падає...

Коли Михайлик прокинувся, йому було дуже тепло на подушці й під периною, лише в грудях хрипіло і ноги й руки дуже боліли. Хлопець був би не збудився, але хтось поклав йому на голову холодну руку. Він побачив над собою заплакані очі.

— Це ви, мамо? – шепнув він.

— Він притомний, Боже мій! – скрикнула радісно жінка, аж Михайлик здригнувся. – Ні, дитинко, я не твоя мама. Ти в мене, у тітки Доці, але лежи спокійно, як у хаті коло мами своєї, лежи.

Михайлик дивиться перед себе і хоче щось пригадати. Він роздивляється кругом. У кутку сидить якесь невеличке дівча, вліпивши в нього великі очі. Воно насупилось, не відзивається. Михайлик пригадав собі сову, яку він раз бачив. Його огортає нехіть. Таке дівча! Михайлик ще щось хотів пригадати...

XV.

Уже весна. Михайлик уперше встав з ліжка. Він перебув важке запалення легенів і мало не втратив відморожених ніг. Також з руками

була біда. Але молодість і тітка Доця таки перемогли недугу. Михайлик, хоч ще блідий, аж прозорий, живе й буде жити.

Тепер він має інший клопіт. Він зовсім відбився від відділу, про який не знають нічого ані в станиці, ані в "кущі". Михайлик знає тільки, що раненого командира негайно взяли якісь кур'єри і повезли у санях.

Що було далі, чи живий він, чи здоровий, ніхто не може довідатись.

Тітка Доця дуже до Михайлика добра. Вона припадає біля нього, мов біля рідного.

— Хай Бог за те винагородить моїй дитині! – каже вона, і тоді довго думає про свого сина, що теж в УПА. Лише ця її дівчинка неприхильна до Михайлика, вона його боїться і завжди дивиться з-під ока, посовиному.

Тітка Доця часто згадує Михайликову маму, яка там бідна журиться. Михайлик у гарячці часто кликав її. Тепер він хотів би якось дати їй про себе знати.

Якось у неділю тітка пішла до церкви. В хаті було чисто й тихенько, крізь вікна потоком лилося весняне сонце. На вікні, ліниво простягнувшись, муркотів кіт. Білий метелик, думаючи, що вже літо, намагався вирватись крізь шибку надвір.

Михайлик витягнув із скрині папір, перо й чорнило, розклав усе це перед собою і, схиливши голову набік, взявся писати листа:

"Дорогі Мамо! Насамперед доношу вам, що я цілий і здоровий. А посада в мене така, як у Полкового Івана небіжчика була або в небіжчика стрийкового Василя. Дуже мені на ній сподобалося, а найбільше тому, що я знаю, що роблю так, як найліпші робітники. Часом було мені тяжко, Мамунцю. Якби ви були зі мною, то був би плакав, а так, та де! Був я страх хворий, а найгірше, що позбувся свого директора.

Загубив його й не знаю, чи знайду, а такий добрий був, як тато рідний. Не знаю, що я на світі буду без нього робити. Тепер я найнявся тут в одної господині. Як я був хворий, то вона коло мене ходила так, як ви, Мамунцю.

Напишіть мені ще, Мамунцю, чи ті непрошені гості, що до нас понаїздили, не напастують вас за мене, та й хто з наших хлопців живе ще, а хто несподіваною смертю помер, як от вуйків Мирон або Стефко з лугів. Більше не маю що писати, лише прошу, чекайте, аж прийду до вас з директором і всіма нашими урядниками. А якби не прийшов, то не плачте, бо ще не такі не вертаються.

З тими словами будьте здорові та благословіть мене.

Ваш син".

XVI.

На третю неділю прилетіли ластівки і прийшов до Михайлика лист:

"Мій сину солодкий! Як я почула тоді, що в селі був той твій директор, зараз подумала, що ти полетів за ними, але не могла нічого довідатися. Ой, синочку мій, та ти ще такий маленький і один-одинокий. Не знаю, як ти там тими ніженьками за ними добігаєш, та як тими ручками свій тяжкий каламар носиш. Цілий той твій лист я скупала в сльозах, а вже найбільше те місце, де про хворобу якусь говориш. Яка то хвороба, дитинко? І чи лишилося ще що з тебе по ній? А тій тітці своїй, що тебе взяла, то вже скажи, що їй і подякувати не вмію. Хай їй Пан Біг на діточках винагородить. А за того твого директора, якби прийшов, то мені зараз напиши. Хай знаю, де за тобою своїми думками, своїми молитвами літати. Шануйся, мій сину, шануй своє здоров'я і шануйся між ними. Хай слова злого про тебе не чую. А на ту хвилиноньку, коли ти прийдеш, чекаю й очі свої видивляю.

У нас нічого такого нового. Хлопці живуть, лише Федь Долішний бідненький сам на той світ себе виправив, як уже його дуже оті чорти з пекла приперли, а з ним разом хлопець Онуферків. Іван з-за дороги то такі збитки гостям виправляє, що не можуть обігнатися. Нам усе забрали – і коні, і корову, і ялівку – та ти нічим не журися, аби лише жив і здоров був, мій сину.

Поздоровляють тебе тітка Олена, дядина Палагна, стрик Максим і Іван, і я тебе здоровлю і благословляю своїми материнськими руками. Хай Бог має тебе в опіці.

Твоя мама".

Поклав Михайлик прочитаний вдруге і втретє лист на колінах і дивиться на ластівок, що шмигають попід стріху. Добре було б йому й легко, якби... Вже не тільки ходити, а й бігати може, і руки вже беруться за всяку роботу в тітки. Мама йому такого листа написала – він сховає його до свого хлібака. Добра яка! Та все це не тішить Михайлика.

Що йому із здоров'я, з весни, з доброї тітки і всього? Торік він ще менший був і з партизанами ходив. А цього року невже він так залишиться, не допитається до них усіх?

Сумна для Михайлика весна, і ластівок не хочеться, і здоровим бути не хочеться, і дивитися на оте тітчине дівчинище він уже не годен. Не любить Михайлик бабів.

Як смерклося, Михайлик пішов принести води. Ще біля криниці побачив він, немов у сіни хтось ввійшов. Наблизився з відром до дверей і остовпів: у хаті вчувся зовсім ніби голос... дядька Андрія.

— На станиці казали, що у вас хлопець... за відділом питав...

Михайлик не слухає далі. Він, мов буря, ринув у двері, аж вони захиталися в одвірках.

— Дядьку, дядьку! — лише міг промовити... Дядько Андрій пригорнув його, мов сина.

XVII.

Двадцятого квітня. Була чудова рання весна. У лісі зеленіла вже ліщина і з землі повилазило багато дрібних квіток. А пташки так тішились, аж голосів їм не ставало для цієї радості. Сухе торішнє листя, полиняле й перегниле, тут і там уже переможене свіжою молодого зеленню, пошелестіло під ногами блілого ще, але вже зарожевілого першим весняним рум'янцем хлопця з італійським "емпі" на плечі. За ним біг великий собака.

— Стій, хто йде? – стримав його раптом вартовий, що стояв за деревом.

— Журавель із вирію! – озвався хлопчина.

— Іди, зубр із лісу! – відповів стійковий.

Стійковий і хлопець глянули один на одного. Стійковий був молодий, може сімнадцятирічний хлопчище, великий, незугарний і веснянкуватий. Він глянув легковажно на малу Михайликову постать.

— А ти що будеш робити в таборі?

— Те, що й ти! – відрубав Михайлик і пішов, не оглядаючись.

Михайлик стоїть у стрілецькому ряді на великій лісовій поляні, де зібрався повстанський курінь на свято весни. Посередині на щоглі повіває

синьо-жовтий прапор, під ним уложений з чатиння великий тризуб, довкола нього вінком зброя молодих юнаків, що будуть складати присягу.

Командир Сірий, давній Мнхайликів командир, проводить присягу. Михайлик ще не присягав – він ще замалий. Та він і так партизан, тілом і душею, і відчував це так само добре, як його друзі, що виструнчились зліва й справа від нього.

Командир читає наказ. Лунають імена й імена.

— ... за мужню поведінку в найважчих умовах, за хоробрість у бойових акціях, за врятування життя свого командира – нагородити Бронзовим Хрестом Бойової Заслуги курінного розвідника Михайлика.

Михайликові кров ударила в голову. Він виступив наперед і випростався, мов натягнена струна. Хвилинку командир і Михайлик дивилися один на одного в очі. У Михайлика в очах блищали сльози, у командира теж світилась тепла вогка іскорка. Прапор у синьому небі маяв на вітрі...

Михайлик глипнув ще на великого веснянкуватого хлопчиська. Його груди випрямились, як у всіх, і як у всіх блищали очі. Він, як і всі, друг і товариш.